

A Research on the Writing of Philosophical Texts in Persian Language in the Region of Azerbaijan with an Emphasis on the 6th to 8th Lunar Centuries

Mikael Jamalpour

Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Payame Noor University, Iran. E-mail: dr_jamalpour@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 05 December 2023

Received in revised form 30 December 2023

Accepted 28 January 2024

Published online 20 March 2024

Keywords:

Persian language, Azerbaijan philosophical school, Sohrevardi, Khajeh Nasiruddin Tusi, Tabriz, Maragheh.

ABSTRACT

Since its establishment and formation by the advanced philosophers, especially Hakim Abu Nasr Farabi, Islamic philosophy has experienced various changes, one of which is "change of location" which is usually accompanied by content changes; For example, philosophy in the Baghdad period has characteristics that change into other characteristics in the Khorasan period. In the same way, Islamic philosophy in the territory of Azerbaijan (6th to 8th lunar centuries) has other coordinates, one of which is the noticeable tendency of the writers of philosophical texts in Persian language. Today, in the shadow of this desire and interest in the Persian writing of the philosophers of that era and country, we have a legacy of valuable research works, which both in terms of strengthening the Persian language and in terms of using the capacity of that language in conveying philosophical concepts and issues, are part of the precious treasures of our intellectual culture. Are considered The present research has been organized based on the library method and the following findings are the result of this research and investigation: 1- The Persian writing of philosophers of the Azerbaijani school is focused on the existence of the capabilities of this language in transmitting intellectual concepts; 2- The authors of treatises and philosophical books in Persian, along with the use of Arabic language, sought to benefit the general public from intellectual knowledge; 3- Preservation of national identity with a component called Persian language is another motivation of the authors of philosophical works in Persian language.

Cite this article: Jamalpour, M. (2024). A Research on the Writing of Philosophical Texts in Persian Language in the Region of Azerbaijan with an Emphasis on the 6th to 8th Lunar Centuries. *Journal of Philosophical Investigations*, 18 (46), 439-460. <http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.59442.3642>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.59442.3642>

Extended Abstract

Introduction

One of the significant developments in the more than one-millennium-old history of Islamic philosophy is the issue of its changing geographical focus. This means that Islamic philosophy, since its inception as a discipline alongside other disciplines, has never been confined to a specific geographical location due to various obvious and hidden causes and factors. Studying this continuous movement of philosophy from one place to another and extracting the causes of these successive migrations can acquaint us with the realities that exist at the origin, destination, or within the science of philosophy itself and that cause these geographical changes; and it can also greatly help us in analyzing the current and future state of philosophy. The present paper seeks to embark on a journey alongside the wanderings of philosophy from its first areas of concentration to the 8th century AH in the Azerbaijan region. What has motivated this selection and exploration is the existence of a probable discontinuity that has occurred in the shadow of ambiguity regarding one of the important periods of the history of Islamic philosophy for the historians of this science. In the author's view, a not-so-short period of time from the important stations of philosophy has been overlooked; the neglected station and the unaddressed period in the history of Islamic philosophy is dedicated to the 6th to the first half of the 8th century AH in terms of time and to the Azerbaijan region in terms of location. Of course, it is not claimed that the course of philosophical thought of Muslims in the aforementioned time period has not been completely overlooked, as throughout these 250 years, there have been scholars who have emerged and produced works and ideas that it is absolutely impossible to ignore and forget, such as Sheikh Shahab al-Din Suhrawardi, Khwaja Nasir al-Din Tusi and some of their students and followers. However, the concentration of philosophy in the station of Azerbaijan is one of those subjects that has so far been mentioned very rarely in some of the works of authors, and that too sporadically. However, the author is not aware of any writing that has independently addressed it. The history of Islamic philosophy with regard to this historical period has an important and noteworthy history and background that should be explored in an independent writing entitled "The Rational School of Azerbaijan". Islamic philosophy in this historical period has characteristics, each of which will be presented to the general public in the form of a research paper or papers, such as: 1. A very concrete attention to the idea of authorship and integration between narration, reason and intuition (recently an article in this field titled: The idea of the unity of Sharia, wisdom and intuition in the history of Islamic philosophy with an emphasis on the 6th to 8th centuries of Hijri by this servant has been published); 2. Attention to Persian writing of philosophical texts (present article); 3. Special attention to logic; 4. The existence of roots of ancient Iranian philosophy in the geographical region of Azerbaijan; 5. The prominence of its Shiite aspect; 6. Desire for mysticism, especially philosophical mysticism.

As can be seen, the present paper is an attempt to present the results of research on one of these characteristics, namely the attention of the rational scientists of this region to the composition of philosophical and logical writings in Persian.

Conclusion

1. The Historical Trajectory of Persian in Islamic Philosophical Discourse Studies have revealed that the utilization of the Persian language for composing texts in the rational sciences dates back to over a millennium. During this period, the employment of Persian gained significant traction in Iran, the Indian subcontinent, and even Anatolia, transforming it into a language of discourse for Islamic sciences alongside Arabic.

2. The Rise of Persian in Islamic Philosophical Writings: The Maragha School and Beyond The utilization of Persian in scientific works, particularly in the rational sciences, reached its first zenith during the 7th century AH with the advent of Khwaja Nasir al-Din Tusi and some of his associates. This unprecedented endeavor by Nasir al-Din Tusi marked the emergence of a defining characteristic of the Maragha School of Science and the Azerbaijani rational sphere, a characteristic that was perpetuated by his direct and indirect disciples.

3. Persian as a Vehicle for Rationality and Cultural Transmission One of the most effective means for fostering rationality within society and introducing Iranian Islamic culture to other co-lingual and co-cultural nations is the utilization of the Persian language in the creation of works pertaining to the rational sciences. Based on the experience of the past millennium, Persian-language authors of philosophical texts have demonstrated, on the one hand, the capacity of Islamic philosophy to engage in diverse fields of study and research, such as anthropology, cosmology, and theology, and on the other hand, have established Persian as a reference language in these domains.

4. Countering the Misconception of "Arabic Philosophy" Due to the fact that the majority of Islamic philosophical works were composed and compiled in Arabic, the perception has arisen in Arab and Western countries that Islamic philosophy is synonymous with Arabic philosophy, a term that can be found in some writings, such as "Tarikh al-Falsafah al-'Arabiyyah" by Khalil Geir and Hanna Fakhuri. Consequently, compiling and presenting a catalog of philosophical books written in Persian from the distant past, as well as introducing contemporary works authored in Persian, can rectify this misconception and highlight the role of the Persian language and the Iranian people in the development of rational sciences such as philosophy and logic.

تحقیقی پیرامون نگارش متون فلسفی به زبان فارسی در خطه آذربایجان با تأکید بر قرن ششم تا هشتم قمری

میکائیل جمال‌پور

استادیار، گروه فلسفه، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: dr_jamalpour@pnu.ac.ir

چکیده	اطلاعات مقاله
فلسفه اسلامی از زمان تأسیس و شکل‌گیری خود به‌وسیله فلاسفه متقدم به‌ویژه حکیم ابونصر فارابی، تحولات مختلف را تجربه کرده است که یکی از آن‌ها «تغییر مکان» است که معمولاً این تغییر جغرافیایی همراه با تغییرات محتوایی هم بوده است؛ مثلاً فلسفه در دوره بغداد دارای ویژگی‌هایی است که در دوره خراسان به ویژگی‌های دیگر مبدل می‌شود. به همین نحو فلسفه اسلامی در حوزه سرزمینی آذربایجان (قرون ششم تا هشتم قمری) دارای مختصات دیگری می‌گردد که یکی از آن‌ها تمایل محسوس نویسندگان متون فلسفی به زبان فارسی است. امروز در سایه همین میل و علاقه به فارسی‌نویسی فلاسفه آن عصر و دیار، میراث‌دار آثار ارزشمند تحقیقی‌ای هستیم که هم از حیث استحکام‌بخشی به زبان فارسی و هم از جهت استفاده از ظرفیت آن زبان در انتقال مفاهیم و موضوعات فلسفی، جزء گنجینه‌های فاخر فرهنگ عقلی ما محسوب می‌شوند. تحقیق حاضر بر اساس روش کتابخانه‌ای به سامان رسیده است. یافته‌های زیر حاصل این تحقیق و بررسی است: (۱) فارسی‌نویسی فلاسفه مکتب آذربایجان معطوف به وجود قابلیت‌های این زبان در انتقال مفاهیم عقلی است؛ (۲) نویسندگان رسالات و کتب فلسفی به زبان فارسی در کنار استفاده از زبان عربی به دنبال بهره‌مند ساختن عموم مردم از دانش‌های عقلی بودند؛ (۳) حفظ هویت ملی با مؤلفه‌ای به نام زبان فارسی، یکی دیگر از انگیزه‌های صاحبان آثار فلسفی به زبان فارسی است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳ کلیدواژه‌ها: زبان فارسی، مکتب فلسفی آذربایجان، سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی، تبریز، مراغه

استناد: جمال‌پور، میکائیل. (۱۴۰۳). تحقیقی پیرامون نگارش متون فلسفی به زبان فارسی در خطه آذربایجان با تأکید بر قرن ششم تا هشتم قمری. پژوهش‌های فلسفی، ۱۸ (۴۶)، ۴۳۹-۴۶۰. <http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.59442.3642>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

یکی از رخدادهای مهم در تاریخ بیش از یک‌هزارساله فلسفه اسلامی، مسئله تغییر تمرکز مکانی آن است؛ بدین معنی که فلسفه اسلامی از همان زمان شکل‌گیری به‌عنوان علمی در کنار علوم دیگر، تحت پاره‌ای علل و عوامل پیدای و نهان، هیچ‌وقت در یک جغرافیای خاص، ماندگار نبوده است؛ بلکه از همان اوان تشخیص خود تاکنون، در مناطقی از سرزمین‌های مختلف توطن اختیار کرده است. مطالعه این سیر پیوسته فلسفه از جایی به‌جای دیگر و استخراج علل این کوچ‌های پی‌درپی می‌تواند ما را با واقعیت‌هایی که در مبداء، مقصد و یا در خود علم فلسفه وجود دارد و باعث این تغییرات جغرافیایی می‌شود آشنا سازد و همین‌طور می‌تواند ما را در تحلیل وضع فعلی و آینده فلسفه کمک شایانی داشته باشد.

نوشته حاضر به دنبال انجام سفری همگام با اسفار فلسفه از اولین مناطق تمرکز تا قرن هشتم قمری در منطقه آذربایجان است. آنچه باعث این انتخاب و کاوش شده، وجود انقطاع احتمالی است که در سایه ابهام نسبت به یکی از مقاطع مهم تاریخ فلسفه اسلامی برای تاریخ‌نگاران این علم پیش‌آمده است. به‌زعم این نویسندگان، منزلی نه‌چندان کوتاه‌مدت از منازل مهم فلسفه، نادیده گرفته شده است؛ منزل مغفول و مقطع پرداخت نشده در تاریخ فلسفه اسلامی از جهت زمانی به قرن ششم تا نیمه اول قرن هشتم قمری و از جهت مکانی به منطقه آذربایجان اختصاص دارد. البته ادعا نمی‌شود که نسبت به سیر اندیشه فلسفی مسلمانان در فاصله زمانی تاریخ مذکور کلاً توجه نشده است چرا که در سراسر این ۲۵۰ سال، حکمایی پا به عرصه وجود گذاشته و تولید اثر و اندیشه کرده‌اند که نادیده گرفتن و فراموش کردن آن‌ها اصلاً مقذور نیست؛ مانند شیخ شهاب‌الدین سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی و برخی دیگر از شاگردان و پیروان آن‌ها.

تمرکز فلسفه در منزل آذربایجان از آن موضوعاتی است که تاکنون به‌صورت کاملاً نادر در برخی از آثار نویسندگان، آن‌هم به‌صورت استطرادی مورد اشاره قرار گرفته است ولیکن نوشته‌ای که مستقلاً بدان ورود کرده باشد، حداقل این بنده نسبت به آن آگاهی ندارد. تاریخ فلسفه اسلامی ناظر به این مقطع تاریخی، سابقه و سرگذشت مهم و قابل توجهی است که می‌بایست در نوشته‌ای مستقل با عنوان «مکتب عقلی آذربایجان» مورد کاوش قرار گیرد. عمده‌ترین ویژگی‌های فلسفه اسلامی در این مقطع تاریخی عبارتند از: (۱) توجه کاملاً ملموس نسبت به اندیشه تألیف و تلفیق بین نقل، عقل و شهود (که اخیراً مقاله‌ای در این زمینه با عنوان: ایده وحدت شریعت، حکمت و شهود در تاریخ فلسفه اسلامی با تأکید بر قرون ۶ تا ۸ هجری توسط نگارنده به چاپ رسیده است)؛ (۲) اهتمام به فارسی‌نویسی متون فلسفی (مقاله حاضر؛ ۳) توجه ویژه به منطق؛ (۴) وجود ریشه‌هایی از فلسفه ایران باستان در منطقه جغرافیایی آذربایجان؛ (۵) برجسته بودن وجه شیعی آن؛ (۶) تمایل به عرفان به‌ویژه عرفان فلسفی.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود نوشته پیش‌رو درصدد ارائه ماحصل تحقیق پیرامون یکی از آن ویژگی‌ها یعنی اهتمام اندیشمندان علوم عقلی این دیار به تألیف نوشته‌های فلسفی و منطقی به زبان فارسی است.

۱. مروری در چند اثر فلسفی و منطقی به زبان فارسی مربوط به قبل از عصر سهروردی

همان‌گونه که از عنوان این نوشته پیداست، بناست به مسئله فارسی‌نویسی متون فلسفی به زبان فارسی در تاریخ گذشته و رونق آن در حوزه عقلی مربوط به قرن ششم تا هشتم قمری پرداخت شود. برای نشان دادن سهم مهم اندیشمندان آذربایجان در این خصوص، لازم است نگاهی گذرا به سابقه و پیشینه آثاری که به زبان فارسی در قرون منتهی به ظهور شیخ شهاب‌الدین سهروردی

و آغاز مکتب فلسفی آذربایجان انداخته شود تا رشد کمی و کیفی آن در مدت‌زمان مذکور نمایان شود؛ البته این امر، زمانی کامل خواهد شد که به وضع لاحقۀ متون حکمی تألیف شده به زبان فارسی در حوزه‌های متأخر هم اشاره گردد.

۱. «پولس فارسی، گویا نصیبینی یا بصری که مسیحی نسطوری بوده و گفتند که از آیین برگشته و به کیش زرتشتی گراییده و در ۵۷۱ یا ۵۷۳ میلادی درگذشته است. شاید نخستین منطقی ایرانی بتوان به شمار آورد که در روزگار ساسانی به فلسفه و منطق پرداخته و به زبان فارسی هم در منطق کتاب نوشته است ... این‌اندیم می‌نویسد که ایرانیان پیش‌ها اندکی از کتاب‌های منطقی و پزشکی را به فارسی برگردانده بودند، عبدالله ابن المقفع و دیگران آن‌ها را به عربی درآورده‌اند» (ابن مقفع و ابن بهریرز، ۱۳۵۷، ۹-۱۱).

۲. «در قرن چهارم قمری است که اولین آثار منشور زبان فارسی مربوط به موضوعات دینی به‌خصوص تفاسیر قرآن، تصوف و پزشکی به منصفه ظهور می‌رسند مانند *المعالجات البقراطیه* از ابوالحسن طبری، طبیب ویژه رکن‌الدین دیلمی (۳۶۶ ق)، *هدایه‌المتعلمین فی‌الطب* از ابوبکر اخوینی بخاری که بنا به گفته خودش از شاگردان محمد بن زکریای رازی است ... در پایان قرن چهارم است که آثار فلسفی فارسی به معنای دقیق کلمه پدیدار می‌شود که اسماعیلیه را در این زمینه و زمانه می‌توان پیشگام دانست. ناصر خسرو (۴۷۰ ق) و آثار فلسفی او مثال روشن این گفته است. تفسیر ابوسعید محمد بن سرخ نیشابوری بر منظومه فلسفی ابوالهیثم نیز به این زمان تعلق دارد» (نصر، ۱۳۸۳، ۱۱۱-۱۱۰).

۳. ابوالحسن عامری (۳۸۱ ق) که به جهت مصاحبت با تعداد زیادی از فلاسفه به «صاحبُ الفلاسفه» معروف است از اهالی نیشابور بوده و از جهت زمانی هم مابین فارابی و ابن‌سینا قرار دارد. او در کنار تألیف آثار به زبان عربی مانند *السعاده و الاسعاد و الامد علی‌الابد* که دومی در تاریخ فلسفه است، یک رساله هم به زبان فارسی به نام *فرخ نامۀ یونان دستور* در کارنامه‌اش به ثبت رسیده. این رساله مشتمل بر اندرزهایی است که یونان دستور حکیم به کسری انوشیروان ساسانی داده است (حلبی، ۱۳۵۱، ۱۸۳).

فلسفه در قرن پنجم که مصادف با عصر سلجوقیان است، در سایه حمله‌های پی‌درپی و شکننده‌ای که از سوی شخصیت‌هایی مانند غزالی با تألیف *تهافت الفلاسفه* و شهرستانی با نگارش *مصارع الفلاسفه* بر آن وارد شد، دچار افول محسوس می‌گردد؛ اما جریان فارسی‌نویسی متون فلسفی کاملاً متروک نمی‌شود و با آثار افراد دیگر مانند حکیم عمر خیام نیشابوری همچنان استمرار پیدا می‌کند؛ مانند ترجمه *خطبه الغراء* بوعلی و تألیف رساله‌های *گیتی‌شناسی و هستی‌شناسی* (خیام، ۱۳۳۸، ۲۸).

همین‌طور آثار دیگر مانند «*زهرت‌نامه علایی* از شاه مردان ابن ابوالخیر رازی که دانشنامه‌ای است درباره مسائل مختلف علمی، ادبی و تاریخی که این هم به اواخر قرن پنجم مربوط است» (کرین و معین، ۱۳۳۴، ۳۱).

۴. زین‌الدین عمر بن سهلان ساوی (۴۵۰ ق) صاحب *البصائر النصیریة* در منطق، که از متون درسی دانشگاه الأزهر مصر است، آثار فارسی هم در این علم دارد مانند تبصره و دو رساله دیگر که به چاپ هم رسیده‌اند و همین‌طور شرح *رساله الطیر ابوعلی سینا*، *رساله السنجریه فی کائنات العنصریه* (صفا، ۱۳۷۳، ج ۲، ۲۹۶).

۵. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، می‌توان با جستجو در تاریخ فلسفه اسلامی، متون فلسفی و منطقی‌ائی را که به زبان فارسی نگارش یافته‌اند پیدا کرد؛ اما اثر فلسفی که دربرگیرنده همه مباحث فلسفی رایج زمان خودش باشد و آئینه تمام‌نمای این علم برای آیندگان باشد، بی‌هیچ شک و تردیدی *دانشنامه علایی ابوعلی سینا* است.

ابن سینا *دانشنامه* را به درخواست و برای علاءالدوله کاکویه نوشته است. این کتاب ظاهراً نخستین کتاب فلسفی است که پس از تأسیس فلسفه اسلامی به زبان فارسی نوشته شده است و چهار بخش منطق، طبیعیات، ریاضیات و الهیات را در بر دارد (مهدوی، ۱۳۳۳، ۱۵۰).

ضمناً همان‌گونه که در شرح حال و معرفی آثار ابن سینا آمده، بخش‌های منطق، الهیات و طبیعیات این کتاب به قلم خود بوعلی و بقیه که مربوط به ریاضیات شامل هیئت، حساب، موسیقی و هندسه است به قلم شاگردش ابوعبید عبدالواحد محمد جوزجانی به همان زبان فارسی دری و با استفاده از آثار خود بوعلی اضافه و کامل شده است. برای نشان دادن استحکام، گیرایی و شیوایی این نوشته ابن سینا، چند سطر زیر از متن آن انتخاب و نقل می‌شود:

علم منطق علم ترازوست و علم‌های دیگر علم سود و زیان است و رستگاری مردم به پاکی جان است و پاکی جان به صورت بستن هستی‌هاست اندر وی و به دور بودن از آرایش طبیعت و راه بدین هر دو به دانش است به هر دانشی که ساخته نبود یقین نبود پس به حقیقت دانش نبود، پس چاره نیست از آموختن علم منطق (ابن سینا، ۱۳۸۳، ۲۵).

دانشنامه علایی نه تنها دارای فضل تقدم در تصنیف و تألیف کتب فلسفی به زبان فارسی است بلکه «شیخ‌الرئیس ابن سینا برای نخستین بار بسیاری از اصطلاحات نوین فلسفی را به فارسی به کار برده و سنت نوشتن کتب فلسفی و حکمی را به زبان فارسی آغاز کرده است» (نصر، ۱۳۷۱، ۲۸).

علاوه بر کتاب فوق، ترجمه و شرح *قصه حی بن یقضان* شیخ‌الرئیس به قلم یکی از معاصران او و به امر علاءالدوله (۳۹۸ تا ۴۳۳ ق)، در همان زمان به منصفه ظهور رسیده بود. ابن سینا به غیر از *دانشنامه علایی* که در همه اقسام حکمت نظری است، رساله‌های دیگری نیز به زبان فارسی دارد از قبیل *رگ‌شناسی*، *رساله نبض*، *رساله شش فصل*، *هدایه‌المتعلمین فی الطب*، *رساله معراجیه* و برخی دیگر از آثاری که منسوب به اوست مانند *ظفرنامه*، *کنوز المعزّمین*، *کتاب علم النفس ارسطو*، *رساله اثبات النبوه*، *قراضه طبیعیات* و... (صفا، ۲۵۳۶، ۲۳۳ - ۲۳۴)؛ ضمناً اشعاری به زبان فارسی منسوب به ابن سیناست که صحت اغلب آن‌ها محل تردید است مانند:

کفر چو منی گزاف و آسان نبود   محکم‌تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر چو من یکی و آن هم کافر   پس در همه دهر یک مسلمان نبود

(نفیسی، ۱۳۱۶، شماره ۴۸)

با مطالعه متون فلسفی فارسی تا زمان ابن سینا و مقایسه آن‌ها با این اثر فلسفی، امتیاز چشمگیر آن نسبت به همه آثار گذشتگان مشخص خواهد شد و آن این‌که بوعلی در این نوشته نه‌چندان مطّول خود، در عین حالی که از زبان فارسی رایج آن عهد استفاده کرده؛ اما به آن میزان بسنده نکرده و گاهی هم دست به واژه‌سازی متناسب با مفاهیم عقلی زده است و گاهی هم اقدام به ساختن اصطلاحات ترکیبی فلسفی نموده است که این راه گشوده شده و روش احداث شده بوعلی توسط پیروان خود او و حکما و اندیشمندان بعدی استمرار پیدا می‌کند او با اتخاذ این مشی در عین حالی که غنای زبان فلسفه را گسترش و توسعه می‌دهد، زبان فارسی را هم به‌عنوان زبان عقل و حکمت معرفی می‌کند.

از آن جایی که این اثر ابن سینا نسبت به سایر کتاب‌های فلسفی فارسی تقدم تاریخی دارد؛ به چند مورد از واژه‌هایی که در این نوشته برای اولین بار آمده است اشاره می‌شود: به خویشتن ایستادن (قائم به خود بودن)، علم سپس طبیعت (مابعدالطبیعه)، هست

بودن (هستی ده)، روان (نفس)، کجایی (آین)، پذیرا (قابل)، پذیرفته (حال)، اندریافت (ادراک)، شاید بود (امکان)، اندریابنده (مُدِرک)، بهره‌پذیر (قابل قسمت)، گوهر روینده (جوهر نامی)، هر آیینگی بودن (وجوب) و اصطلاحات فراوان دیگر که مطالعه آثار نویسندگان بعدی، میزان تأثیرگذاری این شیوه وضع لغات بسیط و مرکب توسط او را نشان می‌دهد.

۶. «با آغاز قرن پنجم قمری، فارسی‌نویسی متون فلسفی هم شروع می‌شود مانند آثار ناصر خسرو اسماعیلی (۴۶۵ و ۴۷۰ق) که همه آن‌ها به زبان فارسی است مانند جامع‌الحکمتین (که شاهکار فلسفی اوست و در جهت تلفیق حکمت اسماعیلی با فلسفه یونانی و گشایش مشکلات دینی و معضلات فلسفی نوشته است)، زادالمسافرین، وجه دین، خوان‌الاخوان و گشایش و رهایش. لذا ناصر خسرو یکی از بانیان نهضت نگارش کتب به زبان فارسی محسوب می‌شود» (نفیسی، ۱۳۱۶، ۳۳). از آنجایی که ناصر خسرو، حجت منطقه خراسان و مبلغ معتقدات اسماعیلی بود، مصنفات خود را به زبان مردم؛ یعنی فارسی‌دری نوشته است. اینک به چند نمونه از واژه‌های فلسفی‌ای که در آثار مختلف او آمده اشاره می‌شود: اندر یابنده (مُدِرک)، اندریافتن (ادراک)، انگاشتن (فرض کردن)، به خواست (بالاراده)، بساویدن (لمس کردن)، بسیاری (کثرت و تعدد)، جنبش (حرکت)، چرائی (علت)، مایه (ماده)، چونی (کیفیت)، صورتگر (مصور)، ناجایگیر (لامکان)، ناگذرنده (باقی).

۷. خواجه ابوالهیثم احمد بن حسن جرجانی (اواخر قرن چهارم و اوائل قرن پنجم) قصیده‌ای بلند در سؤال از مسائل فلسفی بر مذاق اسماعیلیان و به زبان فارسی سروده است:

یکی است صورت هر نوع را و نیست گذار   چراکه هیئت هر صورتی بود بسیار
ز بهر چیست که جوهر یکی و نه عرض است   به ده نرفت و نه بر هشت کرد نیز قرار

این قصیده ۸۸ بیتی خواجه ابوهیثم در ابتدای جامع‌الحکمتین ناصر خسرو قبادیانی و شرح ابوسعید محمد بن سرخ نیشابوری به چاپ رسیده است.

۸. «ابوالعباس فضل ابن محمد ابن فضل لوکری مربوط به سده ششم قمری صاحب کتاب بیان الحق بضمن الصدق و از شاگردان بهمینار. از اوست قصیده اسرار الحکمه به زبان فارسی که چون وچرای فلسفی است... و پنج بخش است: (۱) منطقیات؛ (۲) طبیعیات؛ (۳) ریاضیات؛ (۴) الهیات؛ (۵) عملیات و خلقیات. خود او بر آن شرح نوشته است» (ابن مقفع و ابن بهریر، ۱۳۵۷، ۴۹). بخش منطقی این نوشته در ۲۲ بیت تنظیم شده که این چنین آغاز می‌شود:

ایا شنیده قیاس و شناخته برهان   گرفته یاد مقالات منطقی یونان
سؤال دارم چندی جواب باید کرد   اگر غوامض منطقی تو را شده است آسان

(محقق و توشی‌هیکو، ۱۳۵۳، سی)

۹. بابا افضل‌الدین کاشانی عمده عمر خود را در قرن ۶ گذرانده و با تصنیف بیش از ۱۰ اثر، یکی دیگر از مؤلفان پرکار در استفاده روان و بی‌تکلف از زبان فارسی در این مقطع تاریخی است. تسلط به زبان فارسی باعث شده تا نوشته‌های او در نهایت زیبایی، لطافت و فصاحت باشد. آثاری مانند: مدارک الکمال، ره انجام‌نامه، ساز و پیرایه شاهان پرمایه، رساله تفاحه، عرض‌نامه، جاودان‌نامه، ینبوع‌الحیات، رساله نفس ارسطوطالیس، مختصری در حال نفس، رساله در علم نطق، مبادی موجودات نفسانی، ایمنی از بطلان نفس در پناه خرد، تقریرات و فصول مقطعه، مکاتیب و جواب اسئله.

۱۰. امام فخر رازی (۶۰۶ ق) گرچه نقش پررنگی در نوشتن مکتوبات فلسفی و کلامی به زبان فارسی ندارد اما با تألیف جامع‌العلوم، رساله‌ای در اصول عقاید، رساله روحیه، تعجیز الفلاسفه و رساله الکمالیه به زبان فارسی، سهم خود را ادا نموده است.

۲. اهمیت مضاعف تألیف متون فلسفی فارسی در آذربایجان

مسئله تألیف کتاب یا رساله فلسفی به زبان فارسی اگر در مناطق فارسی‌زبان از یک‌جهت دارای اهمیت باشد اما این اهمیت در دیار آذربایجان از دو جهت است: ۱) زبان اول و مادری مردم آذربایجان (آذربایجان‌های شرقی، غربی، اردبیل و زنجان)، زبانی غیر از فارسی مرسوم بوده است؛ ۲) اما با این وصف، در حوزه آذربایجان تلاش شده تا قابلیت زبان فارسی به‌عنوان زبان ملی به‌مثابه یک زبان علمی و ظرفیت آن در تفهیم و تفهیم مسائل عقلی عملاً نشان داده شود؛ این تلاش زمانی اهمیت دو چندان پیدا می‌کند که بدانیم معمولاً زبان فارسی، فقط در آیین متون ادبی (نظم و نثر) دیده می‌شود و نقش متون فلسفی به زبان فارسی در ماندگاری و توسعه آن همواره مغفول مانده است.

۳. سهروردی و اهتمام او به فارسی‌نویسی

سیر همراه با اوج و فرود آثار علوم عقلی به زبان فارسی بعد از ابن‌سینا و تأثیرپذیری از ابداعات او به‌وسیله متفکران دیگر همانند امام محمد غزالی، امام فخر رازی، ناصر خسرو و برخی از شاگردان خود ابن‌سینا، هم چنان ادامه پیدا می‌کند تا اینکه در نیمه دوم قرن ششم قمری، نقطه عطف دیگری در این خصوص خلق می‌شود. شخصیت مهم این مقطع، شیخ شهاب‌الدین سهروردی است که ضمن پایه‌گذاری حکمت اشراق و گشایش فصل نوینی در فلسفه اسلامی، اقدام به تألیف نوشته‌های قابل توجه به زبان فارسی می‌کند؛ سهم آثار فارسی سهروردی، هم در مقایسه با تألیفات گذشتگان و هم در قیاس با مجموعه آثار خودش، سهم اندکی نیست. بر اساس تحقیقات تذکره‌نویسان، ۱۳ اثر از آثار این حکیم مؤسس به زبان فارسی است که عبارت‌اند از: *پرتونامه*، *هیاکل‌النور*، *الواح عمادی*؛ *لغت موران*؛ *رساله الطیر*؛ *صفیر سیمرغ*؛ *روزی با جماعت صوفیان*؛ *فی حالت‌الطفولیه*؛ *آواز پر جبرئیل*؛ *عقل سرخ*؛ *فی حقیقت‌العشق* یا *مونس‌العشاق*؛ *بستان‌القلوب*؛ *یزدان شناخت*.

این آثار در زمره درخشان‌ترین و زیباترین آثار منثور زبان فارسی است. در رسایل ذوقی، سهروردی زبانی فوق‌العاده رمزی را به کار می‌گیرد. هر رساله با تجربه یا «حال» روحانی مخصوصی در عالم روحانی می‌پردازد. در این رسائل هیچ‌گونه شرحی از آموزه‌های او به‌طور صریح ارائه نمی‌شود (نصر، ۱۳۸۳، ۲۵۴-۲۵۵).

در تاریخ فرهنگ ما ایرانیان، حکیم شهید سهروردی از جهتی قرین و قرینه حکیم طوس فردوسی است؛ به همان صورت که فردوسی احیاگر زبان فارسی است و اگر نبود هیچ معلوم نیست که سرنوشت زبان فارسی امروز چگونه می‌بود؛ سهروردی هم دارای چنین جایگاهی است؛ به‌نحوی که آثار او پر از اصطلاحات فارسی سره است که برگرفته از واژگان دینی و فلسفی ایران باستان است: امشاسپندان زرتشتی، بهمن، اشه و هیشته یا اردیبهشت، خستره ویره یا شهرپور، هورتات یا خرداد، و کلمه «نور» به‌عنوان کلیدواژه حکمت او که واژه مهم در ایران باستان و فرهنگ اسلامی است (مجتبایی، ۱۳۸۶، ۲۵).

نمونه‌ای از نوشته‌های سهروردی به زبان فارسی که نشانگر سبک و شیوه نگارش اوست:

سپاس واهب حیات را و مبدع موجودات را و درود بر خواجگان رسالت و ائمه نبوت، سیما صاحب شریعت کبرا و هادی طریقت علیا محمد مصطفی علیه الصلاه والسلام؛ اما بعد، این کلمه‌ای چند است در احوال

تجربید گفته آمد و سخن در آن محصور است در دو قسم: قسم اول در بدایا، قسم دوم در مقاصد و این جزو موسوم است به صغیر سیمرغ، و زبانی ندارد که چه در پیش مقدمه یاد کنیم از احوال این سیمرغ و مستقر او. روشن‌روانان چنان نموده‌اند که هر آن هدهدی که در فصل بهار به ترک آشیان خود بگوید و به منقار خود پروبال خود برکند و قصد کوه قاف کند سایه کوه قاف بر او افتد. در مقدار هزار سال این زمان که «و ان یوما عند ربک کالف سنه مما تعدون» و این هزار در تقویم اهل حقیقت یک صبحدم است از مشرق لاهوت اعظم. در بین مدت سیمرغی شود که صغیر او خفتگان را بیدار کند و نشیمن او در کوه قاف است. صغیر او به همه می‌رسد ولیکن مستمع کم دارد، همه با ویاند و بیشتر بی‌وی‌اند (سهروردی، ۱۳۷۵، ۸).

نمونه‌ای از اشعار فارسی او:

هان تا سررشته خرد گم نکنی   خود را ز برای نیک و بد گم نکنی
رهرو تویی راه تویی منزل تو   هشدار که راه خود به خود گم نکنی

(مظفر، ۱۳۴۳، ۴۴۳)

۴. نظامی گنجه‌ای

یکی از موضوعات مهم فلسفه، نسبت آن با شعر است نسبتی که نادیده گرفتن آن موجب نادیده گرفتن بسیاری از متون فلسفی منظوم و منظومه‌های شعری دارای مضامین حکمی خواهد بود. اهمیت این رابطه تا آنجاست که در حدیث نبوی (ص) نیز بدان اشاره شده است: «ان من الشعر لحکمه و ان من البیان لسحراً» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ۳۷۹)، همانا پاره‌ای از شعرها حکمت و برخی از بیان‌ها سحرآمیز است).

بر اساس نسبت وثیقی که حوزه عقلی آذربایجان با زبان و ادبیات فارسی دارد می‌توان شاعران فراوانی را از این حوزه سرزمینی نام برد که برخی از آن‌ها جزء سرآمدان ادبیات حکمی و عرفانی ایران به شمار می‌روند؛ یکی از آن‌ها که اتفاقاً معاصر شیخ شهاب‌الدین سهروردی هم است حکیم نظامی گنجه‌ای (۶۱۴ ق) است، شاعری که به جهت محتوای عقلی آثارش، عنوان «حکیم» به او اعطاء شده است، عنوانی که تعداد بسیار کمی از شعرای ما، معنون به آن هستند. شبلی نعمانی می‌گوید که «نظامی اول کسی است که مسائل حکمت و فلسفه را در رشته نظم کشیده است» (صفا، ۱۳۷۳، ج ۲، ۹-۸)؛ اگر چه در این سخن منقول تا حدودی اغراق نهفته است ولیکن از همین گفته می‌توان به سهم و جایگاه نظامی در این عرصه دست یافت.

نظامی ضمن اینکه یکی از ارکان شعر فارسی است به گواهی آثارش در همه شعب فلسفه نیز دست طولانی داشته و تسلط او حتی نسبت به تاریخ فلسفه دوران کهن نیز محرز است که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. مسئله «حرکت و اولین جنبش» که با این بیت آغاز می‌شود:

خبر ده کاولین جنبش چه چیز است   که این دانش بر دانا عزیز است

(نظامی گنجوی، ۳۵۲۵، ۲۷۰)

۲. موضوع «مبدأ و معاد» در خسرو و شیرین که بیت آغازین آن عبارت است از:

دگر ره گفت ما اینجا چراییم   کجا خواهیم رفتن و از کجایی

(نظامی گنجوی، ۳۵۲۵، ۲۷۱)

۳. توجه به معانی سمبولیک و رمزی اعداد به ویژه اعداد هفت و دوازده در اغلب اشعار که در هفت پیکر به اوج خود می‌رسد. این توجه او ناظر به رویکردهای فلسفه طبیعی مشایی، فیثاغورس و اخوان‌الصفاست مانند:

هفت خلیفه به یکی خانه در هفت حکایت به یک افسانه در

(نظامی گنجوی، مخزن الاسرار)

۴. «خلقت» از زبان هرمس که با این بیت شروع می‌شود:

برآنیم کاین طاق دریا شکوه معلق چو دودی است بر اوج کوه

(نظامی گنجوی، اسکندرنامه)

۵. «سراتجام ارسطو» که در تاریخ فلسفه اسلامی در قالب رساله *التفاحه* آمده و با این بیت آغاز می‌شود:

بپالود روغن ز روشن چراغ بفرمود کارند سیبی ز باغ

(نظامی گنجوی، اسکندرنامه)

بر اساس این نمونه‌هاست که می‌توان پنج گنج نظامی را آینه‌ای از افکار و اندیشه‌های فلسفی از گذشته‌های دور تا قرن ششم محسوب کرد.

با همه مطالب فلسفی که در آثار نظامی مشهود است نمی‌توان او را حکیمی صاحب مکتب در فلسفه قلمداد کرد و لیکن می‌توان او را گزارشگر هنرمند و شارح متبحر اندیشه‌های فلسفی دانست که به زبان شعر و بیان موزون ارائه و بسط داده شده‌اند.

دیگر اینکه نمی‌توان نظامی را پیرو یکی از نحله‌های فلسفی به حساب آورد ولی می‌توان از لحاظ فکری او را با متفکر مبتکر هم‌عصر و هم‌دیار خود، شیخ شهاب‌الدین سهروردی هم‌افق دید؛ دو اندیشمندی که تاریخ، دیداری از آن دو را گزارش نکرده است ولی آثار آن‌ها بیانگر دیدگاه‌های مشترک این دو حکیم در خیلی از موضوعات بنیادی است. این موضوع اشاره‌شده زمانی اهمیت مضاعف پیدا می‌کند که به این نکته مهم نیز توجه شود که نظامی، با فاصله کمی (نزدیک به ۳۰ سال) از غزالی و هجمه‌های او علیه فلسفه پا به عرصه گذاشته و همین‌طور کاملاً معاصر با امام فخر رازی منتقد دیگر فلسفه مشاء است به همین جهت فعالیت فلسفی نظامی در چنین فضایی از یک‌طرف، نشانگر فضای علمی و حکمی آن زمان آذربایجان و عدم کارساز بودن اقدامات مخالفان فلسفه بوده و از طرف دیگر، بیانگر علاقه و باور خود نظامی به این‌گونه موضوعات است.

با توجه به مطالب بسیار اجمالی گفته شده، نظامی را هم می‌توان در عداد سایر حکیمان فارسی‌نویس دو قرن ششم و هفتم قمری جای داد چرا که نقش شعر او در بقای آموزه‌های فلسفی و انتقال آن‌ها به دوره‌های بعد، کاملاً بدیهی و بی‌نیاز از اثبات است؛ ضمن اینکه عنصر الهام‌بخشی اشعار این شاعر حکیم محدود به قرون گذشته نبوده بلکه در همه اعصار و از جمله عصر حاضر نیز محل مراجعه و مورد استشهاد اصحاب ممتاز پژوهش‌های فلسفی واقع می‌شود، به‌عنوان مثال آیت‌اله حسن‌زاده آملی به دفعات مکرر در آثار خود برای اثبات مسئله «تجرد نفس»، به اشعار نظامی استناد می‌کند مانند دفتر دوم از کتاب سه جلدی *دروس معرفت نفس*، صفحات ۱۹۱، ۱۷۷، ۱۷۵، ۳۰۹.

۵. خواجه طوسی و اهتمام او به فارسی‌نویسی

۸۵ سال بعد از سهروردی، خواجه نصیرالدین طوسی در دیار سهروردی (آذربایجان)، مسئولیت احیای فلسفه مشاء، تدریس حکمت اشراق، تفسیر و ترویج منطق، عرفان و سایر علوم مختلف را در زمانه بسیار سخت‌تاریخ ایران عهده‌دار می‌شود. خواجه محقق در

عصری رسالت علمداری علوم اسلامی را پذیرا می‌شود که نه تنها سرزمین خاکی بلکه فرهنگ و تاریخ ایران، آماج حمله گسترده قوم مغول قرار گرفته و ایرانیان با انواع خسارات مالی و انسانی غیرقابل توصیف مواجه می‌شوند؛ چراکه خواه‌ناخواه، گروه پیروز، همیشه به موازات تصرف خاک، به دنبال تسخیر فرهنگ، اندیشه و تاریخ ملت شکست خورده هم می‌رود و مغولان هم که داشته‌ای به جز بیابان گردی، اسب‌سواری و خلق و خوی خونریزی نداشتند، از این امر مستثنا نبودند. علت اینکه افرادی مانند نصیرالدین طوسی و قطب‌الدین شیرازی در مراغه و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در تبریز دست به نگارش متون فلسفی، منطقی، عرفانی، تاریخی، کلامی و... به زبان فارسی می‌زنند امری کاملاً روشن است. این‌ها خود را در میدان مواجهه با دو فرهنگ می‌بینند: فرهنگ ایران اسلامی و فرهنگ تاتار که حتی مقایسه این دو، دل هر ایرانی را به درد می‌آورد، اما باین وجود چه باید کرد و چگونه باید از فرهنگ و داشته‌های علمی و معنوی خود در برابر این قوم مهاجم اما پیروز حفاظت و صیانت کرد؟

با این وصف، چنین به نظر می‌رسد که کانون توجه این قبیل از متفکران، رهایی بخشیدن فرهنگ ایران اسلامی در آن شرایط آشفته بود. البته سزاوار نیست که این اقدام بسیار مهم را تنها به متفکران علوم عقلی محدود کرد چرا که همان دوره استیلای ایلخانان مغول، مصادف با ظهور بسیاری از نواع و چهره‌های بزرگ فرهنگ و ادب ایرانی مانند سعدی، حافظ، مولوی، رشیدالدین فضل‌الله، حمدالله مستوفی و غیره است که سهم و نقش تک‌تک آن‌ها در صیانت از فرهنگ خودی و توسعه و تعمیق آن برای همیشه فراموش ناشدنی است.

اگر قاطبه محققان فلسفه، آن‌هم بدون استثناء، خواجه طوسی را، احیاگر نام و مشی حکمت مشاء ابن‌سینا معرفی می‌کنند، این نکته را هم نباید از نظر دور داشت که وجود آثار مختلف خواجه به زبان فارسی (۴۰ اثر)، در واقع نه تنها تداوم همان راهی است که شیخ‌الرئیس آغازگر آن بود بلکه می‌بایست خواجه را احیاگر آن راه و روش هم به حساب آورد.

ویژگی کتب علمی عصر خواجه هنوز مانند گذشته ساده، روان و موجز است و اثر سبک متقدمان در آن‌ها دیده می‌شود. بدون تردید، آثار فارسی پیشاهنگ دانشمندان این دوره یعنی نصیرالدین طوسی از بهترین نمونه‌های کتب قرن هفتم است مانند *اساس الاقتباس در منطق*، *اخلاق ناصری* در حکمت عملی و *اوصاف الاشراف* در عرفان و تصوف. با این وصف یکی از تفاوت‌های بوعلی و خواجه در نوشتن متون فارسی این است که خواجه طوسی به گواهی آثارش، برعکس ابن‌سینا درصدد ترجمه و ایجاد لغات و اصطلاحات فارسی به جای لغات عربی برنیامده، بلکه همان لغات و مصطلحات معمول عصر خود را به صورت گسترده به کار برده و در جهت رواج آن‌ها بسیار کوشیده است. باین‌همه در آثار خواجه طوسی لغات و مصطلحات فارسی معمول عصر، کم نیست.

در آثار خواجه نصیر به واژه‌هایی می‌رسیم که بین او و ابن‌سینا مشترک است که نشانگر اثرگذاری ابن‌سینا و تعمق خواجه در آثار بوعلی و تبعیت از لغات موضوعه شیخ است. در زیر به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود: «شاید بودن» به معنی امکان (*دانشنامه الهی*، ۸۹؛ مجموعه رسایل خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۱)؛ نیز «کردن» به معنی فعل (*دانشنامه الهی*، ۶۹؛ مجموعه رسایل خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۴)؛ «نابودن» به معنی عدم (*دانشنامه الهی*، ۵۵ و ۵۸؛ رسایل خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۱). (شفق، ۱۳۸۳، ۷).

بر اساس تحقیقاتی که در خصوص استقصاء آثار فارسی خواجه طوسی به عمل آمده، فهرست آثار او به بیش از ۱۵۰ اثر می‌رسد که بالغ بر ۴۰ اثر از آنها به زبان فارسی نگاشته شده و از هر جهت قابل اعتناء و مهم هستند. عناوین و موضوعات این آثار به‌قرار زیر است:

۱. **حکمت:** الف: حکمت نظری: رساله اثبات واجب، رساله جبر و قدر یا جبر و اختیار، رساله قسمت موجودات، آغاز و انجام در مبدأ و معاد یا کتاب تذکره، جواب اسئله‌ی اثیرالدین ابهری، رساله فی النفی و الاثبات، رساله در نعمت‌ها و خوشی‌ها و لذت‌ها، ابیات سبعة در مراتب موجودات؛ ب: حکمت عملی: اخلاق ناصری، نصیحت‌نامه، ترجمه کتاب اخلاق ناصرالدین محتشم، رساله‌ی رسوم پادشاهان قدیم و طرز گرفتن مالیات؛

۲. **هیئت و نجوم:** رساله معینیّه یا المفید و شرح آن و حلّ مشکلات آن، زبده الهیئته، شرح ثمره بطلمیوس یا ترجمه الثمره فی احکام النجوم، مدخل فی علم النجوم (منظوم)، اختیارات مسیر القمر (منظوم)، ترجمه صور الكواكب عبدالرحمن صوفی، سی فصل در تقویم، بیست باب در معرفت اسطرلاب، رساله در تقویم و حرکات افلاک، زیج ایلخانی؛

۳. **ریاضیات:** رساله در حساب؛

۴. **علوم طبیعی:** رساله در تحقیق قوس قزح، رساله در صفات جواهر و خواصّ احجار یا جواهر نامه یا تنسّق نامه، رساله در بیان صبح کاذب؛

۵. **علوم دینی:** رساله فی فضیلت امیرالمؤمنین علی (ع)، رساله در اشارت به زمان و مکان، رساله بر وفق مشرب تعلیمیان، فصول نصیریّه در تولّی و تبری به مشرب تعلیمیان؛

۶. **علوم غریبه:** رساله در رمل، رساله در احکام دوازده خانه رمل، اختصاری از رساله‌ی رمل، رساله استخراج خیابا، حکم کردن بر شانه گوسفند.

۷. **فنون ادب:** معیار الاشعار یا عروض فارسی، اشعار؛

۸. **تاریخ:** ذیل جهانگشا (مختصری در شرح فتح بغداد به دست هلاکو)؛

۹. **جغرافی:** ترجمه مسالک و ممالک؛

۱۰. **تصوّف:** اوصاف الاشراف در سیر و سلوک، رساله‌ی سیر و سلوک به مذاق اسماعیلیه (منسوب به خواجه)؛

۱۱. **منطق:** اساس الاقتباس، مقولات عشر یا قاطیغوریاس.

۶. مکاتبات خواجه طوسی به زبان فارسی

یکی از رخدادهای زیبا در تاریخ تفکر و اندیشه، ملاقات بزرگان و گفتگوهای علمی آن‌هاست و گاهی هم که بُعد مسافت و یا فقدان قدرت برای مسافرت، مانع انجام دیدارهای حضوری می‌شود از طریق مکاتبه به مکالمه می‌پردازند که این نوع از گفت‌وگوها نیز علاوه بر جذابیت خاص، نقش مهم در توسعه، عمق و انتقال اندیشه‌ها داشته و دارد که به جهت مناسبت با موضوع حاضر به چند نامه از نامه‌های فراوانی که بین چهره‌های سرشناس علمی عالم اسلام در قرن هفتم ردوبدل شده اشاره می‌شود. اولین نامه، مربوط به صدرالدین قونوی جانشین و شارح بلامنازع شیخ محی‌الدین ابن عربی به خواجه نصیرالدین طوسی شارح بی‌مانند ابن سیناست. محتوای این نامه از آن‌چنان اهمیت و فخامت برخوردار است که در نوشته‌های نویسندگان مختلف بدان اشاره و بندبند

آن مورد توجه واقع شده است؛ اما صرف‌نظر از مطالب عمیق آن، این نامه از جهت دیگر نیز جلب توجه می‌کند و آن‌هم زبان انتخاب شده نامه است که قونوی برای برقراری مکالمه از راه دور (قونیه رم) با نصیرالدین طوسی در آذربایجان ایران، زبان فارسی را مناسب حال و مقال تشخیص داده که بعید است اختیار این زبان، توجیهی به‌غیراز قابلیت و جذابیت آن در دو حوزه عرفان و فلسفه داشته باشد.

این نامه به زبان فارسی نوشته شده است و این کار نشان می‌دهد که این زبان پرجاذبه و شیرین در روزگار نصیرالدین طوسی تا چه اندازه از جهت جغرافیایی و از جهت فرهنگی گسترده بوده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۸، ۴۷۳).

فرازی از نامه قونوی به خواجه طوسی:

... بر رای غیب‌نمای آن جناب معظم پوشیده نیست که طلب مواصلت و تأسیس قواعد محبت با اهل فضل، سنت معهود و مألوف بوده است ... لاجرم داعی مخلص بنابراین مقدمات، خواهان فتح باب مواصلت با آن جناب گشت و چون التقا من حیث الصورة، و الحاله هذه، تعذری داشت، طلب مواصلت به طریق مکاتبت که آن را احداللقائین نام نهاده‌اند، متعین بود، نخواست که از فواید علمی که شریف‌ترین صور ترقیات نفوس است، این مفاتحه خالی باشد و از فواید نتایج افکار آن ذات شریف بی‌نصیب ماند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۸، ۴۷۳-۴۷۲).

مورد دوم، نامه خواجه طوسی به اثیرالدین ابهری است که با این رباعی آغاز می‌شود:

هر چند ز روزگار بیدادی‌هاست   یارب) یادت که مرا از تو چه آزادی‌هاست
بی‌زحمت امید و غم وصل و فراق   این بس که ز دیدار توأم شادی‌هاست

هیچ حرکت، منفک از بطوء و سرعت موجود نتواند بود چنان‌که مقرر است و تجدد بطوء و سرعت الا به زمان نتواند بود. پس زمان از جمله مشخصات هر یک از حرکات محصل باشد؛ و چون چنین باشد نشاید که زمان معلول معین بوده باشد؛ چه شخص محال بود که معلول متشخص بود از جهت وجوب تقدم علت بر معلول. اگر گویند: نه هیولا با تقدم صورت، بر وجهی از وجود علیت، از اسباب تشخص صورت است گوئیم: صورت، من حیث الصورة، مقدم است بر هیولا ... (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۸، ۴۴).

۷. برخی از مختصات نثر خواجه طوسی

همان‌گونه که اشاره شد، یکی از امتیازات قرن هفتم نسبت به قرون قبل، نوشتن کتب علمی و فنی به زبان فارسی است؛ آثار فارسی خواجه طوسی، نمونه‌ای از آن نثرها با برخی از ویژگی‌هاست که به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. ایجاز کامل: یکی از شیوه‌های موجود در آثار فارسی و عربی خواجه، رعایت ایجاز و اختصار کامل است؛ به این صورت که در این سبک و شیوه، معانی گسترده با عبارات فشرده بیان می‌شود؛ به همین جهت است که دانشمندان برای تفهیم و تفهیم این‌گونه از متون، اقدام به شرح و تفسیر کردن و یا تعلیقه زدن بر آن‌ها نموده‌اند؛ شرح و تفسیرهایی که بخش اعظم ثروت علمی ما را تشکیل می‌دهند. شاید همین میل به موجزنویسی، یکی از علل روی آوردن اندیشمندان نویسنده به تحریر نوشته‌هایی با عنوان

«رساله» باشد که از جمله متفکران پُر رساله در تمدن اسلامی، خواجه نصیرالدین طوسی است. برای نشان دادن این ویژگی در آثار خواجه به دو مورد از آثار عربی و فارسی او اشاره می‌شود:

الف - «الوجود این کان واجبا فهو المطلوب و الا استلزمه لاستحاله الدور و التسلسل» (خواجه طوسی، ۱۳۷۰، ۳۸۹). این متن انتخاب شده، بر همه آشنایان به کتاب تجرید/الاعتقاد خواجه طوسی و مباحث کلامی او کاملاً آشناست؛ متنی که فهم آن کلمات مجمل اما عمیق، حقیقتاً محتاج یک یا چند تفسیر و شرح پر صفحه است؛ طُرفه آن که به گواهی سرگذشتی که کتاب مذکور در طول چند قرن گذشته پیدا کرده است، برای فهم متن آن نه تنها شروحو خلق شده بلکه برای برخی از آن شروح، شروح مجدد هم نوشته شده است. ترجمه و شرح ابوالحسن شعرانی نمونه‌ای از آن شرح‌های معروف در عصر ماست.

ب- «حصول امری در عقل یا لاحصولش امری دیگر را و بر جمله نسبتش با او خالی نبود از آن که یا بر سبیل وجوب و ضرورت باشد یا بر سبیل جواز؛ و شاید که بود و ظاهر است که حصول و لاحصول بر سبیل وجوب متقابلان باشند و بر سبیل جواز متلازمان» (خواجه طوسی، ۱۳۹۰، ۱۱).

این متن هم‌گرنشی از رساله جبر و اختیار خواجه و مشتمل بر توضیح مواد ثلاث یعنی وجوب، امکان و امتناع است که توضیح این سه مفهوم و سایر مفاهیم دیگر موجود در این متن مختصر نیازمند صفحات فراوان است.

۲. در نوشته‌هایی که خواجه طوسی آن‌ها را به زبان فارسی نوشته است، نمی‌توان به شاهدهی دست پیدا کرد که خواجه نگاهی متعصبانه و یا جانبدارانه نژادی داشته باشد، بلکه غرض و هدف او ریختن معانی و مفاهیم بلند علمی در قالب الفاظ فارسی و عربی است تا بدان وسیله یافته‌های خود را به نحو روان به خوانندگان خود منتقل کند و انصافاً تلاش خواجه طوسی در این زمینه مقرون به توفیق بوده است چرا که او از این رهگذر توانسته توانایی و ظرفیت هر دو زبان را با قوت و قدرت هر چه تمام نشان دهد.

۳. با مطالعه آثار فارسی طوسی از نقطه نظر ادبی مشخص می‌شود که «جمله» در آن‌ها کوتاه و مستقل بوده و به دور از کلمات متکثر و مسلسل است و شاید در مجموع آثار او به تعداد بسیار اندکی از جملات طویل برخورد کنیم.

۴. غالب آثار فارسی خواجه بسیار ساده و به دور از تکلف لفظی است و همان‌گونه که در بند شماره ۲ گفته شد غرض خواجه، رساندن مطلب است و در این مسیر اصلاً لازم نمی‌بیند که انواع پیرایه‌ها را به الفاظ ضمیمه کند؛ به‌عنوان نمونه چند سطر زیر گویای این شیوه نثرنویسی نصیرالدین طوسی است:

فایده قلم چهار چیز بود اول آن که راه خدای (تعالی) در میان خلق نگاه دارد تا دیگرگون نشود؛ دوم آن که چیزهای پوشیده را آشکار کند؛ سوم آن که سخن‌هایی را یاد دهد تا فراموش نشود؛ چهارم آنکه، راستی در میان مردم نگاه دارد (خواجه طوسی، ۱۳۹۰، ۲۹).

البته بر خواننده محترم روشن است که به‌رغم سپری شدن نزدیک به هشت قرن از نوشته شدن متن فوق، خواندن و فهمیدن منظور مؤلف برای خواننده امروزی سخت و دشوار نیست. ابیات سبعة خواجه نصیر در شرح اقسام موجودات به زبان فارسی نیز دارای همین ویژگی است:

موجود منقسم به دو قسم است نزد عقل
 ممکن دو قسم گشت یقین جوهر و عرض
 جسم و دو اصل او: که هیولا و صورت‌اند
 نه گشت باز جنس عرض این دقیقه را
 کم است و کیف و آین و متی و مضاف و وضع
 اجناس کائنات مقولات عشر دان
 پس واجب‌الوجود کزین ده منزله است
 یا واجب‌الوجود و یا ممکن‌الوجود
 جوهر به پنج قسم شد ای ناظم عقود
 پس نفس و عقل، وین همه را یاد گیر زود
 اندر خیال نظم به من عقل می‌نمود
 پس فعل و انفعال دگر ملک ای ودود
 ده گشت، کم از این نه برین دیگری فزود
 کو بود پیش از آنکه از این‌ها یکی نبود

(محقق و توشی‌هیکو، ۱۳۵۳، ۶۵)

۸. خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی

خواجه رشیدالدین (۶۹۶ ق) حکیم، متکلم، طبیب، مورخ و دیوان‌سالار دوره مغول از جمله افراد مؤثر در این زمینه است و نمی‌توان آثار او را نادیده گرفت.

مکتوبات خواجه رشیدالدین فضل‌الله از اطلاعات و بهره جامع او از فلسفه حکایت دارد و همین‌طور بیانگر تمایل او به حکمت مشاء و حکمت اشراق در فلسفه و رعایت جانب امام فخر رازی و کلام اشعری در مباحث کلامی است. غیاث‌الدین بن همام الدین معروف به خوندمیر، در کتاب *دستور الوزراء*، درباره زندگی رشیدالدین فضل‌الله شرحی نوشته است که ابتدای آن چنین است:

به فطنت ارسطو و حکمت افلاطون اتصاف داشت و در اواخر عمر به تکمیل اقسام علوم موفق گشته،
 دقایق فنون عقلی و نقلی را بر لوح خاطر نگاشت.

حکمت او بیک صریر قلم باز کردست گوش جذر اصم
 در طبیعی شناخته بتمام راز مولود و عنصر و اجرام

(خواندمیر، ۱۳۵۵، ۳۱۵)

هرچند نمی‌توان خواجه رشیدالدین را فیلسوفی تمام‌عیار مانند بوعلی و خواجه نصیر خواند؛ با این حال وی در برخی از موضوعات اختلافی مابین متکلمان و فلاسفه، مانند مبحث صدور مراتب وجود و عالم مجردات از نظر فلاسفه دفاع می‌کند و یا وقتی در رساله *فی تقسیم‌الموجودات*، وجود را به واجب و ممکن و ممکن را به جوهر و عرض و جوهر را به جوهر محسوس و غیرمحسوس تقسیم می‌کند کاملاً گرایش فلسفی او نمایان می‌شود.

نکته دیگری که در شرح حال فلسفی رشیدالدین فضل‌الله قابل اعتناست این مسئله است که نمی‌توان او را فردی جدای از حکمت خواجه طوسی قلمداد کرد چون این احتمال وجود دارد که از طریق آشنایی نزدیکی که با قطب‌الدین شیرازی در تبریز داشته، نسبت به آموزه‌های موجود در حوزه مراغه آگاهی‌هایی پیدا کرده باشد؛ به همین جهت می‌توان مجموعه علمی، آموزشی ربع رشیدی خواجه را در تبریز وارث و مکمل رصدخانه خواجه طوسی در مراغه دانست؛ این نکته با این واقعه تاریخی امکان ارتباط پیدا می‌کند که موفق الدین جد رشیدالدین در قلاع اسماعیلیه همراه خواجه طوسی بوده و به احتمالی طرح علمی رصدخانه مراغه و ربع رشیدی تبریز حاصل مباحث و راهکارهای مشترک آن دو بوده باشد. برای تأیید این احتمال، قرائنی در دست است اما همچنان نیازمند تتبعات بیشتر است که باید در نوشته دیگر بدان پرداخته شود. یکی از آن قرائن، اهتمام به فارسی‌نویسی متون علمی در ربع رشیدی

اعم از آثار فلسفی تاریخی، کلامی و عرفانی است که حداقل در آثار بانی آن همانند بانی رصدخانه مراغه از نمود کاملاً ملموس برخوردار است.

از نوشته‌های خواجه رشیدالدین به زبان فارسی می‌توان به این آثار اشاره کرد:

۱. *مفتاح التفسیر* (در موضوعات کلامی و علوم قرآنی)؛ با این توضیح که در ذیل این اثر، رساله «*نفایس الافکار*» هم آمده است که مصنف پس از پایان تحریر این کتاب (مفتاح التفسیر) برای شرح گسترده‌تر موضوع یکی از رساله‌های آن (ابطال تناسخ و حشر اجساد) این رساله را هم نوشته و پیوست کتاب قرار داده است.

۲. *بیان الحقایق*؛ این کتاب مشتمل بر هفده رساله در موضوعات مختلف است.

۳. *سوانح افکار رشیدی* (مکاتبات رشیدی)؛ مشتمل بر نوشته‌ها و نامه‌هایی با مضامین فلسفی، معرفت‌شناسی، فرهنگ‌عامه و تاریخ اجتماعی است.

۴. *اسئله و اجوبه رشیدی*؛ مشتمل بر ۲۵ بخش است که برخی از ابواب آن به صورت سؤال و جواب مطرح شده و قسمتی از فقرات آن شکل توضیحی و تفسیری و کلامی به خود گرفته است.

علاوه بر این‌ها خواجه رشیدالدین آثار دیگری مانند *وقف نامه ربیع رشیدی*، *جامع التواریخ*، *تنسوق ایلیخانی* در معرفی طب و سایر علوم چینی و مغولی به زبان فارسی دارد.

۹. قطب‌الدین شیرازی و ادامه فارسی‌نویسی متون فلسفی

هم‌زمان با خواجه طوسی، با فردی جامع علوم آشنا می‌شویم که عنوان شاگردی او را داشته و در کارنامه علمی خود، اثری فاخر و چنددانشی بسیار مهم را به ثبت رسانده است؛ به همین جهت و برخی جهات دیگر، جایگاه والایی در فلسفه و تاریخ فلسفه اسلامی به خود اختصاص داده است. علامه قطب‌الدین شیرازی (۷۱۰ ق)، نویسنده کتاب *دُرّه التاج لغره الدیاج* به زبان فارسی است که آن را در موضوعات منطق، حکمت، طبیعی و سایر اقسام فلسفه فراهم کرده است. در وصف و حال این کتاب گفته‌اند که بعد از *شفای ابن سینا*، مفصل‌ترین کتاب فلسفی است که به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده است. علامه شیرازی به‌رغم اینکه این کتاب را بعد از بیست سال از وفات استادش در سال ۶۷۲ قمری تألیف کرده اما نثر آن هرگز به پای نثر روان مکتوبات فارسی خواجه نمی‌رسد. این حکیم علاوه بر افتخار درک محضر استادی چون نصیرالدین طوسی، از چند حیث دیگر برای مکتب عقلی آذربایجان قابل توجه است: یکی از آن‌ها، تحصیل در مدینه دانش و حکمت یعنی شهر مراغه آذربایجان است (این عنوان از خود علامه در مقدمه کتابش، *تحفه السعدیه* است) و دومی هم، بعد از سیر و سیاحت به مدت‌های مدید در مناطقی مانند خراسان، عراق، رم و مصر؛ نهایتاً رحل اقامت در شهر تبریز افکنده و بعد از چهار سال زندگی آخر عمرش، نهایتاً در همین شهر از دنیا رفت، اکنون تنها نشانه‌ای که از قبرستان محله پرقدمت چرنداب (معروف به مقبره الوزرا) تبریز باقیمانده، مزار این حکیم است. متن کوتاه زیر از دره‌التاج انتخاب شده است:

حدوث، پیش جمهور، حصول شیئی است بعد از عدم او در زمانی که گذشته باشد و قدم پیش ایشان، آنچه مقابل این است و به این تفسیر متصور نیست که زمان حادث باشد و لاوجود مقارن عدم او باشد. و خواص، اطلاق لفظ حدوث کنند و به آن احتیاج شیئی خواهند به غیر او، خواه حاجت شیئی به غیر دائم باشد و خواه

نباشد و تعبیر می‌کنند از این حدوث به حدوث ذاتی و قدمی که مقابل این حدوث است صادق نشود الا بر واجب‌الوجود تنها (قطب‌الدین شیرازی، ۱۳۶۵، ج ۳، ۲۹).

علامه شیرازی، اشعاری هم به زبان فارسی سروده که از باب آشنایی با نظم او به ذکر نمونه زیر بسنده می‌شود:

یک‌چند به یاقوت تر آلوده شدیم   یک‌چند پی زمرد سوده شدیم
آلودگی‌ای بود و لیکن تن را   شستیم به آب توبه و آسوده شدیم

(موسوی خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۲، ۵۰۷)

۱۰. امین‌الدین ابوالقاسم (حاج بله)

از دیگر چهره‌های قابل ذکر قرن هفتم و هشتم قمری در منطقه آذربایجان، امین‌الدین ابوالقاسم (۷۲۰ قمری) است، شخصیت کمتر شناخته شده اما شاخصی که شناختن او را مدیون مجموعه خطی ارزشمندی بنام سفینه تبریز هستیم که بعد از پنجاه سال از درگذشت خواجه نصیرالدین طوسی توسط یکی از دانشمندان آن دوره بنام ابوالمجد تبریزی جمع‌آوری و کتابت شده است. این کاتب و مدون به‌عنوان شاگرد حاج بله، اسم استاد خود را ۵۱ بار در این سفینه ذکر کرده و از او با عناوینی چون سلطان‌المحققین و زبده‌الفاضل یاد کرده است. (تبریزی، ۱۳۸۱، ۳۷ و ۵۸). وی در عرفان، فقه، عروض و منطق پایه‌ای بلند داشته و در کلام و فلسفه هم صاحب‌نظر بوده است. یکی از نکاتی که در شرح‌حال علمی حاج بله قابل توجه و مرتبط با عنوان این نوشته است، ارتباط او با سایر متفکران هم‌عصر خود است که به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. با خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در تبریز ارتباط داشته و علاوه از این که رساله علم و عقل را با اشاره خواجه فراهم کرده (تبریزی، ۱۳۸۱، ۷۱۳)؛ بر تفسیر او هم تقریظی را نوشته است.
۲. با شیخ زاهد گیلانی و صفی‌الدین اردبیلی نیز آشنایی و ارتباط داشته است (ابن‌یزاز، ۱۳۷۳، ۱۶۸-۱۶۹)؛ به نظر نگارنده در صورت یافتن اطلاعات بیشتر از این ارتباط، می‌توان به یکی از منابع و علل تحولات بعدی اجتماعی، سیاسی و دینی ایران که از منطقه آذربایجان آغاز شده دست یافت مانند ظهور سلسله صفویه و رویکرد شیعی آن‌ها از اوایل قرن دهم و اعلام تشیع به‌عنوان مذهب رسمی کشور از مسجد جامع شهر تبریز.
۳. وی همچنین مرشد سراینده منظومه عرفانی- فلسفی بسیار معروف گلشن راز، یعنی شیخ محمود شبستری (نیمه اول قرن هشتم) است که به‌تصریح خود شبستری، جواب منظوم سؤالات امیرحسین هروی به دستور و ارشاد او صورت پذیرفته است، آنجا که می‌گوید:

یکی کو بود مرد کار دیده   ز ما صد بار این معنی شنیده
مرا گفتا جوابی گوی در دم   که آنجا نفع گیرند اهل عالم

(شبستری، ۱۳۸۵)

از بین آثار متنوعی که امین‌الدین ابوالقاسم به نگارش در آورده، سه اثر به زبان فارسی است که اغلب آن‌ها در سفینه تبریز آمده است:

۱. اللطائف اللئالی. این کتاب به زبان فارسی و عربی نگاشته شده است و مشتمل بر منابع حاج بله است که شاگردش ابوالمجد تبریزی از آن‌ها یادداشت برداشته است. این کتاب بیانگر وسعت اطلاعات حاج بله در موضوعات مختلف و حاوی نکات و اطلاعات

بسیار نابی است، از جمله اشعاری به زبان پهلوی، تفسیر نمط نهم اشارات ابن سینا و سوانح احمد غزالی، گزارش ملاقات خواجه نصیرالدین طوسی با عطار و اعتقاد وافر او به شعر عطار، سخنان خواجه نصیر پیش از مرگ با کریم الدین کیشی و اطلاعات تازه‌ای درباره حضور و فعالیت‌های علمی امام فخر رازی در تبریز؛

۲. رباعیات اوحالدین. که در ده باب انتخاب و انجام شده است؛

۳. رساله علم و عقل. همان‌گونه که قبلاً گفته شد، حاج بله این رساله را به دستور اولجایتو، سلطان ایلخانی و به اشاره خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی نوشته است.

۱۱. شیخ محمود شبستری

یکی از چهره‌های همیشه مطرح تاریخ فرهنگ و ادبیات فارسی و همین‌طور عرفان اسلامی، شیخ محمود شبستری (نیمه اول قرن هشتم) است که در مدت زمان اندک، موفق به خلق آثار منظوم و منثور اثرگذار به زبان فارسی شد. شبستری حتی کمتر از دیگر حکیم عارف خطه آذربایجان یعنی سهروردی در این دنیا عمر کرده (۳۳ سال) اما همانند او دارای برکات علمی فراوان و الهام‌بخش بوده است؛ به همین علت لازم است در مقاله حاضر از او و آثار او نیز سخن گفته است.

منظومه گلشن راز از متون جریان‌ساز و پیوسته مورد توجه شعرا، عرفا و حکمای مسلمان از قرن هفتم به بعد، مثنوی بسیار شناخته‌شده گلشن راز شبستری است که به تصریح خود او در مقدمه همین منظومه، جواب نزدیک به بیست سؤال از عارف و نویسنده‌ای به نام امیرحسین هروی (۷۱۸ ق) است که به دستور و ارشاد استادش امین‌الدین ابوالقاسم (حاج بله) سروده شده است. اگر چه این منظومه هزار بیتی پیرامون «عرفان نظری» و ترجیح آن بر «استدلال» سروده شده اما کثیری از ابیات آن متکفل بیان موضوعی از موضوعات فلسفی با توسل به انواع اصطلاحات فلسفی و منطقی است به‌گونه‌ای که بدون فهم معانی اختصاصی آن واژه‌های فنی حتی نمی‌توان به ظواهر معانی آن‌ها و قوف پیدا کرد مانند این موضوعات و اصطلاحات:

۱. تفکر، عقل تصور در سؤال و جواب اول و دوم؛

۲. انسان‌شناسی و بیان حقیقت انسان در سؤال و جواب سوم و چهارم؛

۳. جبر و اختیار در سؤال و جواب دوازدهم؛

۴. اصول چهارگانه اخلاق (حکمت، عدالت، عفت و شجاعت) که در حکمت عملی مطرح است؛

۵. حدوث و قدم، کثرت و عدم در سؤال و جواب پانزدهم.

همچنین با مراجعه به مجموع سؤال و جواب‌های مطرح شده در گلشن راز، این‌گونه مستفاد می‌شود که این اصطلاحات و موضوعات برای سائل و مجیب، از جمله مباحث کلیدی و قابل توجه هستند نه از موضوعات فرعی و استطرادی. مانند این ابیات آغازین:

نخست از فکر خویشم در تحیر	چه چیز است آنچه گویندش تفکر
کدامین فکر ما را شرط راه است	چرا که طاعت و گاهی گناه است

(شبستری، ۱۳۵۸، ۱۵)

ناظر به همین جایگاه گلشن راز در ادبیات عرفانی و فلسفی ماست که چندی از عرفا و نویسندگان، اقدام به شرح و تفسیر آن کرده‌اند؛ مانند *مفاتیح‌الاعجاز* شمس‌الدین محمد لاهیجی (۹۱۲ ق) همچنین نظیره‌هایی بر آن نوشته‌اند، از قبیل: *گلشن راز* جدید محمد اقبال لاهوری (۱۳۱۷ ش) که هر کدام از آن‌ها جزو سرمایه‌های فرهنگ و ادب فارسی محسوب می‌شوند. علاوه بر منظومه *گلشن راز* که مهم‌ترین و معروف‌ترین اثر شبستری است، وی نوشته‌های دیگری نیز به زبان فارسی دارد که به چند مورد از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. *سعادت نامه*: این نوشته اثر منظوم دیگر از شبستری است که در موضوعاتی از قبیل معرفت ذات، اسماء و افعال واجب‌الوجود سروده شده است.

۲. *حق‌الیقین*: این رساله اثری منثور و مشتمل بر مباحث دقیق عرفان نظری و مبتنی بر قرآن و برهان است مانند جبر و قدر، ممکن‌الوجود، کثرت بیان مقام علم و وجوب وحدت خداوند متعال.

۳. *مرآت‌المحققین*: این رساله نیز حاوی موضوعاتی است از قبیل نفس طبیعی، نباتی، حیوانی و انسانی، صدور موجودات، واجب، ممکن و ممتنع، مبدأ و معاد و تطبیق آفاق و انفس.

این دو اثر اخیر، رساله‌های موجز و لیکن پرمعنی هستند و شبستری در این دو مکتوب خود در تبیین و توضیح مطالب فلسفی و عرفانی، پختگی و دقت نظر خود را نمایان کرده و مطالب مبهم و مجمل *گلشن راز* را بهتر از هر شرح دیگر توضیح داده است (زرین کوب، ۱۳۶۳، ۳۲۳).

۱۲. آثار فلسفی-عقلی در سفینه تبریز به زبان فارسی

مجموعه تازه به‌دست‌آمده سفینه تبریز، مجموعه‌ای است خطی که ۵۰ سال بعد از درگذشت خواجه نصیر به همت یکی از دانشمندان و ادبای تبریز به نام ابوالمجد محمد بن مسعود تبریزی، عمدتاً در فاصله سال‌های ۷۲۱ تا ۷۲۳، در تبریز جمع‌آوری و کتابت شده و خود او آن را «سفینه» نامیده است. (تبریزی، برگ ۲۴۶ الف). نسخه‌هایی که از آثار مختلف در این مجموعه آمده، هم به دلیل قدمت آن‌ها و هم به دلیل باسواد بودن کاتب مجموعه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

تأمل در آثار بکر موجود در این مجموعه، افق‌های جدیدی در عالم تحقیق به روی ما خواهد گشود، و متون نظم و نثر فارسی‌اش مسلماً به غنای ادبیات موجود خواهد افزود. علاوه بر این، *سفینه تبریز* آینه‌ای است از وضع علمی و فرهنگی تبریز در باشکوه‌ترین دوران حیات آن، یعنی در قرن هفتم و اوایل قرن هشتم قمری. در این آینه است که می‌توان دید چه دانشمندان و ادبایی در تبریز به سر می‌بردند. اهل علم و ادب تبریز به چه کتاب‌هایی علاقه داشتند و چگونه از متون عربی و فارسی استفاده می‌کردند و به زبان فارسی و فهلوی (=آذری) شعر می‌سرودند.

همان‌گونه که گفته شد این جُنگِ علمی که به عنوان یک کتابخانه معتبر تلقی می‌شود از جهات مختلف قابل‌مطالعه است و اطلاعات دست‌اول و فوق‌العاده ارزشمندی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد که یکی از آن‌ها به موضوع نوشته حاضر ارتباط پیدا می‌کند و آن اینکه از مجموع ۲۰۹ رساله و کتاب موجود در این مجموعه، تعداد ۱۱۸ اثر یعنی بیش از نصف آن به زبان فارسی است و از این تعداد هم بیش از ۲۰ اثر در موضوع علوم عقلی است. وجود این تعداد اثر مکتوب به زبان فارسی در یک مجموعه، آن‌هم در مدارس آن زمان تبریز که به زبان دیگری است، بیانگر علاقه و تمایل آشکار به آن زبان به‌عنوان زبان علوم فقهی،

کلامی، فلسفی، عرفانی و منطقی است و الا اگر به غیر این بود چه لزومی داشت که این همه نوشته از نویسندگان مطرح با تحمل زحمات چندین ساله، انتخاب و با زیبایی و دقت در یکجا جمع‌آوری شود؟

آثار فارسی موجود در سفینه تبریز در موضوع علوم عقلی که برخی از این‌ها منحصر بفرد هم است از این قرار می‌باشد:

۱. منظومه در فلسفه و منطق؛ ۲. راه خداشناسی؛ ۳. تحصیل الحق فی مذهب الخلق، هر سه از فخرالدین رازی؛ ۴. شرح خطبه التوحید از عمر خیام نیشابوری؛ ۵. کنوزالمعزمین منسوب به ابن‌سینا؛ ۶. آغاز و انجام؛ ۷. اوصاف الاشراف، هر دو از خواجه نصیرالدین طوسی؛ ۸. کلمات بزرگمهر منسوب به حکیم بزرگمهر؛ ۹. لطایف التوحید فی غرایب التفرید از سعدالدین حموی؛ ۱۰. رساله علم و عقل از امین‌الدین ابوالقاسم الحاج بله؛ ۱۱. المبدأ و المعاد از زین‌الدین سیفی؛ ۱۲. سؤالات اسکندر از ارسطو؛ ۱۳. دلایل اعضاء فراست؛ ۱۴. علم فراست؛ ۱۵. هشت نوشته از شیخ شهاب‌الدین سهروردی: مونس العشاق، رساله الصوفیه (روزی با جماعت صوفیان)، آواز پر جبرئیل، صغیر سیمرغ، رساله المکتب، لغت موران (بانک مرغان)، عقل سرخ. (تبریزی، ۱۳۸۱).

نتیجه‌گیری

۱. بر اساس مطالعات صورت گرفته، مشخص می‌شود که استفاده از زبان فارسی برای نوشتن متون علوم عقلی به بیش از یک هزار سال می‌رسد؛ در این مدت، به‌کارگیری زبان فارسی آن‌چنان در ایران، شبه قاره هند و حتی آناتولی پیش رفت که در کنار زبان عربی، به زبان گفتمان علوم اسلامی تبدیل شد.
۲. بهره‌گیری از زبان فارسی در نوشتن آثار علمی و به‌ویژه در علوم عقلی با ظهور خواجه نصیرالدین طوسی و برخی از اصحاب او در قرن هفتم به اولین نقطه اوج خود می‌رسد. این اقدام بی‌بدیل نصیرالدین طوسی موجب شد تا شاهد بروز و ظهور یکی از ویژگی‌های بارز مکتب علمی مراغه و حوزه عقلی آذربایجان باشیم، ویژگی‌ای که توسط شاگردان مستقیم و یا غیرمستقیم طوسی استمرار پیدا کرد.
۳. یکی از طرق توسعه و تعمیق عقلانیت در جامعه و همین‌طور معرفی فرهنگ ایران اسلامی به سایر ملل هم‌زبان و هم‌فرهنگ، استفاده از زبان فارسی در پدیدآوردن آثاری در حوزه علوم عقلی است چرا که براساس تجربه بیش از یک هزار سال گذشته، نویسندگان نصوص فلسفی به این زبان از یک‌طرف و معرفی آن به‌عنوان زبان مرجع از طرف دیگر، بیانگر توانمندی فلسفه اسلامی در مباحث مربوط به مطالعات و تحقیقات در حوزه‌های متنوع از قبیل انسان‌شناسی، جهان‌شناسی و کلامی است. از آنجایی که اکثر کتب فلسفه اسلامی به زبان عربی تألیف و تصنیف می‌شد؛ لذا در کشورهای عربی و غربی چنین تلقی شده که فلسفه اسلامی همان فلسفه عربی است، اصطلاحی که آن را در برخی از نوشته‌ها می‌توان مشاهده کرد مانند تاریخ الفلسفه العربیه خلیل جرّ و حتّاً فاخوری؛ لذا تهیه و معرفی فهرست کتاب‌های فلسفی‌ای که از گذشته‌های دور به زبان فارسی نوشته شده‌اند و همین‌طور معرفی نوشته‌های دیگر که توسط نویسندگان معاصر به زبان فارسی تألیف شده‌اند، می‌تواند این تلقی ناصحیح را اصلاح و نقش زبان فارسی و ایرانیان را در توسعه علوم عقلی مانند فلسفه و منطق نشان دهد.

References

- Carbone, H. (1955), *Commentary on the Persian poem of Khwaja Abolhatham Ahmad bin Hasan Jarjani attributed to Mohammad bin Sarkh Neishaburi*, Iranian Studies Section of the Iran and France Institute (in Persian)
- Ebrahimi Dinani, G. (2009). Nasir al-Din Tusi, *The dialogue philosopher*, Hermes (in Persian)

- Halabi, A. (1972). *History of Iranian Philosophers from the Beginning to Today*, Zowar Publications (in Persian)
- Hassanzadeh Amoli, H. (1989). *Self-knowledge Lessons*, Vol. 2, Scientific and Cultural Publications (in Persian)
- Ibn Babouyeh, M. (1413 AH). *Man Laihzara al-Faqih*, 2nd edition, Islamic Publications Office affiliated with the Seminary Community of Qom. (in Persian)
- Ibn Bazaz Ardabili, T. (1997). *Safwa al-Safa, revised by Gholamreza Tabatabai Majd*, Zaryab Publications. (in Persian)
- Ibn Muqafa & Ibn Behriz. (1978). *logic and limits of logic*, with introduction and correction: Mohammad Taghi Daneshpajoh, Iranian Philosophy Association. (in Persian)
- Ibn Sina, A. (2004). *Ala'i encyclopedia*, with notes and corrections: M. Moin, Association of Cultural Works and Honors and Bu Ali Sina University. (in Persian)
- Khand Mir, G. (1976). *Order of the Ministers*, Edited & introduced by S Nafisi, Iqbal Publications. (in Persian)
- Khayyam, H. (1959). *General works of Persian Hakim Omar Khayyam*, Published by Mohammad Abbasi. (in Persian)
- Mahdavi, Y. (1954). *Collection of Ibn Sina's works*, Publications, University of Tehran. (in Persian).
- Minawi, M. (1957). From the Treasures of Turkey, in *Journal of Faculty of Human Science and Literature of University of Tehran*, 8(3), 1-29. (in Persian).
- Mohaghegh, M. & Toshi Hiko, I. (1974). *Logic and Vocabulary Discussions*, Institute of Islamic Studies, McGill University. (in Persian)
- Mojtabaei, F. (2008). Suhrawardi and culture of ancient Iran, in: *Information of wisdom and knowledge*, Etelaat Publications. (in Persian)
- Mousavi Khansari, M. B. (2011). *Ruzat al-Jannat fi Ahval Ulama wa Al-Sadat*, Ismailian School Publishing. (in Persian)
- Nafisi, S. (1937). Ibn Sina's Persian works, in *Mehr Magazine*, 4 (48). (in Persian)
- Nasr, H. (1992). *Islamic Education in the Contemporary World*, Pocket Books Company. (in Persian)
- Nasr, H. (2004). *Islamic rational tradition in Iran*, translated by S. Dehghan, Qaseideh Sara (in Persian).
- Niromand, K. (2011). Famous People of Zanzan Province (Mystics and Sages), Setareh Book Store. (in Persian).
- Nizami Ganjavi, E. (2015). *Khosrow and Shirin*, Offset Public Company. (in Persian)
- Qutb al-Din Shirazi, M. (1986). *Dareh al-Taj Leghra al-Dabaj*, Edited by M. Meshkat, Hikmat Publications. (in Persian)
- Safa, Z. (1994). *History of Literature in Iran*, 13th edition, Ferdows Publications. (in Persian).
- Safa, Z. (2536). *History of Intellectual Sciences in Islamic Civilization*, Amir Kabir Publications. (in Persian)
- Shabestri, SH. (2016). *Golshan Raz*, Negah Publishing House. (in Persian)
- Shafaq, I. (2004). Avicenna and the Persian language, in: *Proceedings of the Avicenna International Conference*. (in Persian)
- Suhrawardi, SH. (1996). *Safir Simorgh Treatise*, Mowla Publications. (in Persian)
- Tabrizi, A. (2001). *Safina Tabriz*, Elmi Publishing Center. (in Persian)
- Tusi, KH. (2011). *Collection of Letters of Khwaja Nasir al-Din Tusi*, Edited by M. T. Modares Razavi, Tehran University Press. (in Persian).
- Tusi, KH. (1991). *Tajrid al-Etiqad*, translated by A. Shearani, Islamic Book Store Publications (in Persian)
- Zarinkoob, A. (1984). *Searching in Iranian Sufism*, Amir Kabir Publications (in Persian)